IJOKS
ISSN: 2149-2751
e-ISSN: 2149-2751
International Journal of Kurdish Studies
http://www.ijoks.com/

Article

International Journal of Kurdish Studies
8 (1), pp. 99-118
http://www.ijoks.com

Tasavvuf Mesnevisi Mantıku'l-Tayr'ın Üç Yazılı Kaynağı Üzerine Bir İnceleme

Veysel BAŞÇI [1]

Received: Dec 07, 2021 **Reviewed**: Dec 27, 2021 **Accepted**: Jan 02, 2022

Öz

Feridüddin Attâr, Mantık'ul-Tayr adlı tasavvufî mesnevisini kuşların diliyle benzer alegoriler kullanmış eserlerden etkilenerek kaleme almıştır. Mezkûr eserinin ismi ve içeriğindeki kimi kavramlar Kur'an temalıdır. Eserdeki hikâyelerin olay örgüsü İbn-i Sina ve Ahmed Gazzâlî'nin Risaletü't-Tayr eserlerindeki hikayelerin olay örgüsüyle benzerlik taşımaktadır. Hakanî-i Şirvânî ve Senaî-i Gaznevî'nin kuş içerikli şiirleri de bu konuda Attâr'ı etkilemiştir. Attâr söz konusu risâle ve şiirlerdeki kuş parodilerini, Mantıku'l Tayr'daki kurgusal dokuya aksettirmiş ve böylelikle metinlerarası bir yaklaşım sergilemiştir. Attâr'ı etkilemiş yazılı kaynaklar arasında Karrâmiyye alimlerinden Ebu Hanife Abdulvahab b. Muhammad'in el-Fûsul, Kerrâmilere yakın bir müfessir olan Surabâdî'nin Tefsir ve ilk dönem fıkhî-tasavvufî eserlerden birisi kabul edilen Ebü'r-Reca el-Çaçî'nin Ravzâtü'l Farikeyn adlı eserlerini de göstermek mümkündür. Zira her üç eser de Attâr'ın doğup büyüdüğü, fikirsel olarak yetiştiği Nişabûr bölgesinde, Mantık'ul-Tayr'dan önce yazılmıştır ve her üç eserde de sembolik kuş hikâyelerine, kuş parodilerine yer verilmiştir. Söz konusu üç eserin Mantıku'l Tayr ile benzer noktalarını ortaya koymak için bu makalede ilkin Mantıku'l Tayr mesnevisi hakkında bilgiler verilmiştir. Eserdeki kuşların hangi ahlâkî ve tasavvufî düşünceye denk geldiği izah edilmiştir. Eserin ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülen mevzubahis üç yazılı kaynak genişçe tanıtıldıktan sonra içerdikleri kuş hikâye ve rivayetleri ışığında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Attâr, Mantıku'l-Tayr, el-Fûsul, Surâbadî, Ravzâtü'l Farikeyn

Recommended citation:
Başçı, V. (2022). Tasavvuf Mesnevisi Mantıku'l-Tayr'ın Üç Yazılı Kaynağı Üzerine Bir İnceleme. *International Journal of Kurdish Studies 8* (1), 99-118, DOI:**https://doi.org/10.21600/ijoks.1033692**

[1] Corresponding Author, Independent scholar, Tasmania, Australia: avivabutt@winshop.com.au,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1525-0355

A review on the three written sources of the Masnavi of Sufism Mantiku'l-Tayr

Abstract

Feriduddin Attar wrote his mystical masnavi called Mantık'ul-Tayr, influenced by the works that used similar allegories with the language of birds before him. The name of the aforementioned work and some concepts in its content are based on the Qur'an. The plot of the stories in the work is similar to the plot of the stories in the Risaletü't-Tayr works of İbn-i Sina and Ahmad Gazzālî. The bird-containing poems of Hakānî-i Shirvānî and Sānaî-i Gaznevî also influenced Attâr in this regard. Attâr reflected the bird parodies in the aforementioned treatises and poems to the fictional texture in Mantıkul Tayr, thus exhibiting an intertextual approach. Among the written sources that influenced Attar is al-Fūsul by Ebu Hanife Abdulvahab b. Muhammad who is a Karramiya scholar; Tafsir by Surabâdi who is one of the commentators close to the Karrāmis and Ebu'r-Reca el-Chachi's Ravzatū'l Farikeyn, which is considered an islamic law-mystical works of the first period. Because all three works were written before Mantık'ul-Tayr in the Nishabur region where Attâr was born and raised intellectually, symbolic bird stories and bird parodies are included in all three works. In order to reveal the similar points of these three works with Mantıku'l Tayr, first of all, information about the Mantıku'l Tayr masnavi is given in this article. It has been explained which moral and mystical thought the birds in the work correspond to. After the three written sources, which are thought to be effective in the emergence of the work are introduced in detail, they are examined in the light of the bird stories and narrations they contain.

Keywords: Attar, Mantıku'l-Tayr, al-Fūsul, Sūrabadi, Ravzatu'l Farikeyn

1. Giriş

XII. yüzyıl sûfi şairlerinden Feridüddin Attâr (ö.1221), İslam coğrafyasında gelişen tasavvufî düşünceye ve bu düşüncenin yansıması olan edebiyata doğrudan etki etmiş, yaşadığı çağın ötesinde duran müstesna bir isimdir. İslam tasavvuf düşüncesinin gerek içerik ve kurgu gerekse bu kurgunun edebiyat estetiği çerçevesinde sembolik motiflerle şiire aktarılmasında yenilikçi isimlerinden kabul edilir. Attâr'ın yaşadığı klasik çağda, tasavvuf şiirinde başlatmış olduğu bu yenilikçi hareket, sonraki yüzyıllarda da benimsenmiş ve gelenekselleşerek devam etmiştir. Her ne kadar Attâr'dan önce Senaî-i Gaznevî (ö. 1131-?-), Hakanî-i Şirvânî (ö. 1199) Şemseddîn-i Kirmanî (ö.-?-), Sefiyüddîn-i Yezdî (ö. 1190 -?-) gibi şairler tarafından benzer şiirler söylenmişse de hiç birisi onun şiirde yakaladığı şöhreti yakalayamamıştır. Yazıldığı yüzyıldan itibaren geniş bir coğrafyaya yayılan şiirleri, farklı milletlere mensup pek çok şair, düşünür, mutasavvıf ve kalem erbabı tarafından kullanılmıştır. Şiirindeki derin sembolizm, sade anlatım ve farklı kurgudan etkilenenler eserlerine onun şiir ve tanımlamalarını çağrıştıracak isimler vermiştir.

Şiirlerinde güçlü tasavvufî olgular ile bu olguların teolojik esasları dışında, tarih, biyografi, astronomi gibi konulara işaret etmiş, siyaset ve felsefeye bakışını, o dönemki sanat ve zanaâta yaklaşımını, didaktik meselelere olan ilgisini evrensel normlarla dile getirmiştir. Sözlü edebiyatta yer alan kimi hikâye ve temsili anlatımları halktan alıp yazılı edebiyata aktarmış, böylelikle onlara daha zengin manalar yükleyerek tekrar halka sunmuştur. Tasavvuf şiiri geleneğini çok ileri bir aşamaya taşımış, insanların sözünü dahi etmeye cesaret edemediği kimi dinî ve manevî değerleri, aşk esaslı cünun-amîz tefekkür içerisinde sembolize ederek, kavramsallaştırmıştır (Purnamdaryan, 1386: 8-10). Öyle ki onun açtığı bu yoldan Mevlâna (ö. 1273) gibi şairler yetişmiştir. Çünkü o bağımsız, özgür düşünebilen, pek çok tarikat geleneği ile ilişkisi olmasına rağmen herhangi özel bir mürşide intisap etmeden *Üveysî* kalabilmeyi başarmış, doğunun idealize ettiği ender kişilerdendir. Hiçbir zaman saray şairi olmayı kabul etmemiştir, asla kimsenin sofrasından yemeği huy edinmemiştir. Şifalı bitki ve kokularla uğraşan, sıradan bir eczacıdır, dünyaya meyletmeyen, gönlü geniş, kalender meşrep bir şairdir. Attâr'ın bir şair ve mutasavvıf olarak etkisi o denlidir ki klasik İran edebiyatında, hayatı, düşüncesi, dini kimliği ve etkisi hakkında nice efsaneler, nice hikâyeler üretilmiş, pek çok yanlış ve sübjektif bilginin kendisine nispet edildiği tarihi kişiliklerin başında gelmiştir (Zerrinkûb, 1385: 136). Edebiyat tarihinde, sahip olduğu eserlerin dokuz on katı fazla esere sahip kılınmış başka bir şair örneği yoktur. Ölümünden sonra, Attâr mahlası ile onun şiirlerine benzer şiirler kaleme almaya çalışmış yaklaşık otuz farklı Attâr yaşamıştır tarihte (Nefisî, 1320: 43; Kedkenî 1383: 79) ve farklı tarikatlar, onu kendi mensubu ve müntesibi gibi göstermişlerdir.

Mantık'ul-Tayr, Attâr'ın en önemli eseri, kendi adı ile özdeşleşmiş en uzun mesnevisidir. Yüzyıllardır Attâr'ın eserleri arasında adından en fazla söz ettiren bu eserin hikâyeleri alegorik bir dille yazılmıştır. Kuşdili ya da kuşların dili anlamına gelen Mantık'ul-Tayr; her biri farklı bir düşünce ve yaklaşımı temsil eden kuşların, kendi aralarındaki diyaloğunu konu edinir ve söz konusu bu kuşların, kesretten vahdete giden uzun sürreal yolculuğunu, İbn-i Arabî (ö. 1240) 'nin yaratıcıyı, alemi ve alem içindeki olguları, *hayal içinde hayal* olarak tahayyül edişi gibi hikâye içinde hikâyeler şeklinde anlatır. Hikâyenin kahramanları olan kuşların birçoğu sözü edilen bu uzun yolculuğa dayanamaz, birer ikişer kaybolur, silinir giderler. Geriye kalan otuz kuş (si-mûrg) ise yolun sonunda kendileri ile (simûrg) yüzleşirler. Kendini bilmek, tanımak, görebilmek ve kendi ile yüzleşmek eserin ana temalarından birisidir.

İslam edebiyatlarında kuşları sembolik dille tersîm eden yazılı literatürün tam olarak ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir ancak Attâr'dan önce bu türden yazılan bazı risâlelerde söz konusu sembolizmden yararlanılmıştır. Kuran'ı Kerim ve Ahd-i Atik'te yer alan Süleyman kıssası ve onun kuşlarla olan ilişkisine bakılırsa bu sembolizmin efsane ve mitlere kadar inebileceğini söylemek mümkündür. Nitekim uçabilme kabiliyeti ve birer kanatlara sahip olmak, mitsel sembollerde birer üstünlük sıfatı olarak görülmüş ve öyle algılanmıştır (Zumrudî, 1385: 219). Attâr özelinde bu mesele ele alındığındaysa bunun kadim İranî zevk ve edebiyatının boy aynası olduğu anlaşılacaktır (Purcevâdî, 1998: 50). Nitekim günümüzde, Attâr ve eserleri üzerine araştırmalar yapmış pek çok isim onun Mantık'ul-Tayr eserini oluştururken, olay örgüsünü ve sembolik mantığını kendinden önce bu hususta yazılmış metinlerden esinlenerek oluşturduğu konusunda hemfikirdir (Purnamdaryan, 1386: 131). Bu araştırmacılardan en önemlisi ve bu makalede de görüş ve tespitlerinden faydalandığımız Şefiî Kedkenî'ye göre (1383: 102-138) Attâr'dan önce kuşların sembolik diliyle ya da bağımsız olarak *Simûrg* kavramı üzerine eser vermiş olanlar arasında İbn-i Sina (ö. 1037), Şahmerdan ibn-i Eb'il-Hayr-i Razî (ö. 1102 sonrası -?-), Sühreverdî (ö. 1234), Aynul-Kudat Hamedanî (ö. 1131), Ahmed Gazzâlî (ö. 1126) ve Şeyh Necmeddîn-i Razî (ö. 1256) gibi isimler yer almaktadır. Aynı şekilde *Behrü'l-Fevâid* gibi eserlerde de Simûrg'dan söz edilmektedir (Kedkenî, 1383, s. 162-168). Senaî ve Hakanî gibi şairlerin de Mantık'ul-Tayr olarak adlandırılabilecek kaside ve şiirleri mevcuttur (Kedkenî, 1383: 105-108). Kimi araştırmacılara göreyse Firdevsî (ö.1125)'nin *Şahname*'sinde yer alan ve özellikle Rüstem'in babası Zal'ın büyütülmesi ile *Rüstem ve İsfendiyar* hikâyesinde karşılaştığımız Simûrg imajı, aynı şekilde Huneyn bin İshak (ö. 873)'ın Yunancadan çevirdiği *Selamân û Ebsal*'ındaki sembolik hikâyeler (Purnamdaryan, 1386: 132) ile *Kelile ve Dimne*'ki kuş parodileri de Attâr'ın Mantık'ul-Tayr eserini oluştururken esinlendiği kaynaklar arasında olup genel hikâyenin konusuyla benzer niteliktedir (Gülen, 2016: 520). Attâr'ın yaşadığı yüzyılda İran sahasında kuşları konuşturmuş sufî şair ve müellifler olduğu gibi Arap edebiyatı alanında da benzer risâleler kaleme alınmıştır. Arap edebiyatında Mantıku'l-Tayr ismiyle kaleme alınmış risâlelerin en eskisi Halepli şair Ömer b. el-Verdî ya da el- Muzaffer (ö. 749)'e ait Mantıku'l-Tayr adlı manzum bir risâledir. Aynı şekilde İbn-i Nedim (ö. 995 -?-)'in rivayetine göre Hişam el-Kelbî (ö. 822)'ye ait benzer bir risâle daha vardır (Kedkenî 1383, s. 169). Ancak Arap edebiyatında kaleme alınan bu risâlelerin en önemlisi İbn-i Gânim lakaplı İzzüddîn el-

Makdisî (ö. 1280)'nin *Keşfü'l-esrâr an-hikemi't-tûyur ve'l-ezhâr* adlı risâlesidir (Kedkenî 1383: 136).

Adı geçen bu eserlerin dışında Attâr'ın Mantık'ul-Tayr eserinden önce, özellikle Kur'an menşeli Süleyman kıssasından yola çıkarak benzeri isimlendirmelerle eserlerinde bölüm ya da metinler ortaya koyan, tefsir çalışmalarında "mantık'ul-tayr" kavramını ifade ederken, kuşların esrarlı hikmetinden söz eden müelliflerde olmuştur. Bu müelliflerin en eskilerinden birisi de Kerrâmiyye fırkasının önemli isimlerinden Ebû Hanife Abdülvahab b. Muhammed (ö.-?-)'tir. H. IV. yüzyılın ikinci yarsında yaşamış bir müfessir olan Ebû Hanife, *el-Fûsul* adlı eserinde kuşların dilinden ve ötüşlerindeki sırlardan haber vermiş aynı şekilde Kerrâmîlere yakın bir isim olan Ebûbekr Atik b. Muhammed el-Hirevî el-Nişâburî-i Surabâdî (ö. 1101)'de bu hikayeleri ilk dönem Farsça tefsirlerden biri kabul edilen *Surabâdî Tefsiri* adlı eserinde işlemiştir. Eserinin belirli yerlerinde Mantıku'l-Tayr'da olduğu gibi temsili olarak kuşları konuşturan bir başka eser de Ebü'r-Recâ el-Çâçî ya da Şâşî (ö. 1123)'nin *Revzâtü'l Farîkeyn* adlı eseridir. Ebü'r-Recâ, sıcak bölge kuşları ile soğuk bölge kuşlarının bir yerde toplandığını, kendilerine bir padişah bulmaları gerektiğini, bu padişahın da ancak Simûrg olabileceğini söyledikten sonra yola koyulduklarını anlatır. Ancak sıcak bölge kuşlarının soğuk bölgelerde, soğuk bölge kuşlarının da sıcak bölgelerde can verdiğini, hiçbirinin Simûrg'a kavuşamadığını tasavvufî ilkelerle işler.

Her üç eser Attâr'ın doğup büyüdüğü, fikirsel olarak yetiştiği, ölene kadarda hayatını orada geçirdiği mezkûr Kerrâmîlerin merkezlerinden birisi olmuş Nişabûr (Kutlu, 2002: 294) ya da Horasan sahasında kaleme alındığından, Attâr'ın bu eserlerdeki kuş hikâye ve kuş yorumlarını görmemiş olması zayıf bir ihtimaldir. Bu ihtimalden hareketle makalede Ebû Hanife Abdülvahab b. Muhammed'in *el-Fûsul*, Ebûbekr Atik b. Muhammed Surabâdî'nin *Tefsir-i Surabâdî* ile Ebü'r-Recâ el-Çâçî'nin *Revzâtü'l Farîkeyn* adlı eserlerindeki kuş hikâye ve rivayetlerine değinilecek, bunların Attâr'ın Mantıku'l-Tayr eserindeki olay döngüsüyle benzerlikleri üzerinde durulacaktır. Mantıku'l- Tayr ile ilgili olarak Türkiye'de yapılan araştırmalar vardır hatta bu araştırmalarda eserin olay örgüsü ile ilgili mevcut karşılaştırmalar da söz konusudur ancak Attâr'a ait bu eserin makaleye konu üç eserle karşılaştırılması Türkiye'deki herhangi bir çalışmada işlenmemiştir. Dolaysıyla bu çalışmada söz konusu eserlerdeki kuş hikâye ve rivayetlerine ilk kez yer verilecek ve her üç eser bu yönleri ile literatüre kazandırılmış olacaktır.

2. Mantıku'l-Tayr'ın isim ve muhteviyatına dair

Mantık'ul-Tayr adı, *mantık* kelimesinden gelir ki bu da Arapçanın *nutk-nutuk* (نُطق) kelime kökünden türemiştir. Açık bir biçimde konuşmak, ses çıkarmak, anlaşılır söz söylemek manasına gelir. *Tayr* ise uçabilen, kanatlı kuş anlamındadır. Bu iki kelime yan yana getirildiğinde *kuşun nutku* veya *kuşun dili* olur ki bunu da *kuşdili* veya daha kapsayıcı anlamıyla *kuşların dili* şeklinde okumak mümkündür. Tarih boyunca felsefe, kelam, tasavvuf ve edebiyat sahasında kavramsallaştırılmış bu kelime, Kuran'daki; "*bize kuşların dili öğretildi"* (Neml 27/16) tabirinden alınmadır. Esere ismini veren bu tanımlama gibi eserin içinde de Neml süresinde geçen *karınca, Süleyman, cin, hüthüt* vb. daha pek çok kelime ve kavram birer metafor olarak kullanılmıştır. Dolaysıyla telmih ve anıştırmalarla kutsal bir terminolojiye dönüşmüş eserin adı gibi içeriğinin bir kısmı da Kur'an ve Ahd-i Atik menşelidir. Zira Kuran'da geçen bu kavramlar Tevrat'ta da benzer şekillerde yer almaktadır. Esere, kuşların makamı anlamına gelen *Makamât-ı Tuyûr*, *Lisani't-Tuyûr* ya da kanatlıların mektubu şeklinde *Tuyûrnâme*'de denmiştir (Füruzanfer, 1353: 75; Sevgi, 2003: 29) ancak Mantık'ul-Tayr olarak şöhret bulmuştur ve Attâr, mezkûr eserin iki yerinde bu ismi açıkça anmış, ifade etmiştir (Kedkenî, 1383: 259, 435). Üstat Füruzanfer, aynı isimlendirmenin Attâr'ın *Musibetnâme* ve *İlahinâme* eserlerinde de yer aldığını ancak söz konusu bu isim farklılıklarının nüsha yazıcıları tarafından kaynaklanabileceğini ifade etmiş, eserin Mevlâna döneminde Mantık'ul-Tayr ismi ile anıldığını belirtmiştir (Füruzanfer, 1353: 315). Mantık'ul-Tayr isminin, tasavvuf inanışından geldiğini söylemek de mümkündür. Çünkü tasavvuf inanışına göre ruh, bedende hapsolmuştur, orada kafese tıkılmış bir kuş gibidir. Ruh, nefsanî bağlılıklarından kurtuldu mu ya da ölüm gerçekleşti mi kafesteki kuş da özgürlüğüne kavuşur. Dolaysıyla eserin isimlendirilmesinde mecazî bir kavram olarak bu düşüncenin göz önünde bulundurulmuş olması da ihtimal dâhilindedir. Ayrıca felsefî anlamıyla *nefs-i natıkânın*, dünyada gördüğü şeyleri birer sır ve sembol olarak algılaması, bir sır dilinin varlığına inanması, eserin sembolik ve alegorik olarak kuşların diliyle isimlendirilmesinde önemli bir yer tutmuştur. Eserin isimlendirilmesinde, göz önünde bulundurulması gereken bir başka hususta eserin ortaya çıkmasından önce bu sahada yazılmış benzer eser veya isimlendirilmelerden esinlenilmiş olmasıdır. Lakin Attâr, *İlahinâme* eserinde bu isimlendirmenin sadece Süleyman kıssasından kaynaklandığının altını şöyle çizmiştir: *"Onun (Süleyman'ın) hatemî adıyla adlandı, başka bir şeyden değil, (böylece) karıncanın sırları keşfoldu ve de mantıku'l-tayr"* (Füruzanfer, 1353: 314).

Attâr'ın, *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* arûz vezni ve remel bahrinin kısa kalıbıyla kaleme aldığı Mantık'ul-Tayr adlı mesnevisi, bir çerçeve hikâye ile bu hikâyenin arasına yerleştirilmiş pek çok uzun ve kısa hikâyeden oluşur. Birkaç istisna dışında hikâyeler arasında insicam vardır. Bir konunun temsili hikâyesi onun da başka bir temsili hikâyesi şeklinde kaleme alınmıştır. Beyit sayısı, nüshalara göre 4500 ila 5000 beyit arasında değişiklik gösterir. Üstat Şefîi Kedkenî'nin karşılaştırmalı tashih ettiği en eski nüsha kabul edilen Merağî nüshasında beyit sayısı 4724'tür. Attâr, eserine besmele ile başlar. *"Canı yaratan, toprağa can ve iman bahşeden, o tertemiz Allah'a hamdolsun"* (Kedkenî, 1383: 231) diyerek giriş yapar ve ardından tevhitten, yaratılış hikmetinden ve Allah'ın kudretinden bahseder. *"Kim olursa olsun herkes padişahını bilmelidir, herkes yaradanı tanımalıdır"* diyerek çerçeve hikâyenin maksadını daha ilk beyitlerde açıklar (Kedkenî, 1383: 231). Toplam 244 beyitlik tevhit kısmını bitirdikten sonra bir haydutun mürüvvetinden söz ettiği 20 beyitlik temsili bir hikâye anlatır. Ardından uzun bir münacaâtla Allah'a yakarışta bulunur. Bu yakarışın ardından Hz. Peygamber'i ve dört halifeyi över. Hz. Peygamber'den şefaat dilenir. Ardından taassuptan, mezhebi körlükten söz eder. Bu kısım, Şiilerin halife ve sahabeler hakkındaki iddialarına karşı, bir tür reddiye şeklinde kaleme alınmıştır. Bu bölümdeki sözlerini ve nasihatlerini de temsili hikâyelerle destekler. Arada, halifelerin faziletlerini bildiren hikâyeler anlatır. Ardından kitabın başlangıcına geçer ve hikâyedeki kuşları tek tek selamlayarak, her birinin özelliğini, hasiyetini sıralayarak tanıtır. Hüthüt ile başlar, papağan, keklik, tavus, bülbül, kaz, şahin ile devam eder. Sonra sıra Simûrg'a gelir. *"Tüm bu yaratılış eserleri onun nurundandır, cümle nakışlardaki ışık, onun kanadındandır"* (Kedkenî, 1383: 231) der onun için ve onun aranmasını, bulunmasını salık vererek hikâyeyi genel bir çerçeveye oturtur.

2.1. Mantıku'l-Tayr hikâyesinin genel çerçevesi

Padişahsız kalmanın kötü bir şey olduğunu, başsız kalan ülkelerde nizam intizam olmadığını söyleyen ve bu durumdan yakınan kuşlar, bir araya gelirler. Ne yapmalı diye düşünürken hüthüt öne atılır. Kendisini Süleyman peygamberin mahremi ve postacısı olarak tanıtır. Kuşlara; *"bizim zaten bir padişahımız var; ama bizim ondan haberimiz yok. O bize bizden daha yakındır, biz ondan uzağız. Daima padişahımız odur. Adı Simûrg'dur, binlerce nur ve zulmet perdeleri ardındadır. Gelin hep beraber onu arayalım, onu bulalım*" (Kedkenî, 1383: 264) der. Kuşlar

hüthütün teklifine sıcak baksalar da işin mahiyetini öğrenince özür beyan etmeye, mazeret getirmeye başlarlar. Ancak ne kadar özür beyan etseler de hüthüt onları ikna etmeyi başarır. Hepsi birden hüthütün arkasına koyulur ve Simûrg'u bulmak için yola düşerler. Yol uzun, engebeli ve çetindir. Önlerinde aşılmayı bekleyen yedi de vadi vardır. Bunlar; *"talep/istek, aşk, marifet, istiğna, tevhit, hayret ve fakr û fenâ"* (Kedkenî, 1383: 264) adı verilen yedi vadidir. Hüthüt, bu vadilerin aşılmasından sonra Simûrg'a ulaşacaklarını söyler. Onlardan biraz daha gayret ve sabır ister. Ancak her kuş bu sabrı gösteremez. Kimisi yoldaki zahiri şeylere takılır, kimisi yem buldum deyip başka bir yola girer, kimisi aç susuz can verir, öbürü yorulur ve daha fazla güç yetiremez, bir diğeri bu meşakkatli yolculuktan vazgeçer. Nihayet yüzlerce kuştan sadece otuzu, söz konusu yedi vadiyi aşabilir, onca kuştan geriye yalnızca otuz kuş kalır. Merakla Simûrg'u sormaya başlarlar. Tam bu sırada Simûrg'un dergâhından bir haberci kuş çıkagelir ve karşısında gördüğü kuşlara, bir kâğıt uzatır. Onlardan kâğıdı dikkatle ve sonuna kadar okumalarını ister. Kuşlar kâğıdı okuyunca bütün yaptıklarının, kâğıtta yazılı olduğunu görür, gördüklerine inanamazlar, okuduklarına şaşırmışlardır. Tam bu esnada Simûrg da tecelli eder, karşılarında belirir. Fakat tecelli edenin kendileri olduğunu, Simûrg'dan, yani mâna bakımından otuz kuştan ibaret olanın kendileri olduğunu görünce büsbütün hayrete düşerler. Simurg; *"Siz buraya otuz kuş geldiniz, dolaysıyla otuz kuş göründünüz. Daha fazla ya da daha eksik gelseydiniz, geldiğiniz kadar görünürdünüz. Anlayacağınız burası bir aynadır"* (Kedkenî, 1383: 427) der. Böylelikle hepsi Simûrg'da fâni olurlar.

2.2. Mantıku'l-Tayr'daki kuşların sembolik makamı ve tasavvufî olarak neye karşılık geldikleri

Genel çerçevesi yukarıdaki şekilde kurgulanmış hikâyede hemen hemen her kuş, her küçük hikâye, her rakam ve makam sembolik ve temsilîdir. Kuşlar, her biri farklı bir yaklaşımı, başka bir düşünceyi ifade eder. Örneğin **Simurg**; eserde efsanelerde olduğu gibi kuşların şahıdır, alegorik olaraksa Hakk'ın zuhûru, mutlak hakikatin bir yansımasıdır. Kaf dağının ardındadır. Anka veya benzer isimlerle adlandırılmıştır. Güneşle aynı hakikat manasında ele alınmıştır (Zumrudî, 1385: 219). **Hüthüt**; başındaki tacıyla rehber ve mürşittir. Bu kelimenin hidayet eden/yönlendiren/sevk ve idare eden anlamına gelen "*hâdi*" kelimesi ile arasındaki ses eşleşmesi, aynı şekilde Süleyman kıssasındaki üstlendiği önemli görevler, Süleyman'ın inayetine mazhar olması (Neml 27/29-30), mürşit olarak seçilmesinin de başlıca sebepleri arasında gösterilir. Hayvanî özelliğiyle kötü bir kokusu olan hüthüt, Süleyman tarafından seçilmiş olması özelliğiyle

tıpkı insan gibi hem hayvanî hem de rahmanî sıfatlara haiz bir semboldür ve mutasavvıflar bu iki sıfata haiz varlıklara, insanı çağrıştırdığı için ayrıca teveccüh gösterirler. **Mûsice kuşu**; güvercinden küçük, ev ve eyvanların köşesinde yuva yapan kahverengi veya griye çalan bir tür kırlangıçtır. Çıkardığı ses itibari ile Horasan ve Nişâbur bölgelerinde ona *"Musa'yı arayan kuş"* denir (Kedkenî, 1383: 171). Dolaysıyla Tur dağında Hakk'ı görmeyi murad etmiş Musa ile sembolize edilerek, Simûrg'u görmeyi arzulamış kuş olarak eserde karşımıza çıkar. **Papağan**; yeşilimsi rengi ile tasavvufta önemli bir yeri olan Hızır'ı çağrıştırmaktadır. Hızır, sâlikin, fenâfillah makamında kavuşmayı arzuladığı sonsuzluğun da sembolüdür. Ayrıca papağanın boynundaki ateşten/kızıl halkalar, sâlikin yüreğine düşmüş olan ilham ve varidatın da sembolüdür. **Keklik**; kırmızı gagası, dağların eteğinde yer edinmesi, küçük ve değerli taşları yutmayı seven özelliği ile mücevher sevdasının dolaysıyla gücün ve kudretin sembolüdür. **Bülbül**; Hakk'ın cemalini zahiri şeylerde gören sâlikleri sembolize eder. Bu tür sâlikler, zahiri güzelliklere saplanır kalırlar. **Tavus**; cennet arzusuyla yanıp tutuşan, sırf cenneti arzuladıkları için Allah'a ibadet eden kişileri sembolize eder. Bu kişilerin Allah'a olan ibadeti belli bir karşılık almak için yapılan ibadettir. Cennet arzusu, onların Hakk'a kavuşmasının önünde engeldir. **Şahin**; vahşi arzulara sahip kişinin veya sâlikin, terbiye ile ehlileşmesini, Hak yola girdikten sonra arzularının Hakk'ın arzusuna tebdîl edilişini temsil eder. **Kaz;** beyaz rengiyle güzel giyinmeye özen gösteren, vesvese derecesinde temizlik bağımlısı olan zahitleri, durmadan temizlik yapmayı her şeyin üstünde gören anlayışı sembolize eder. **Huma kuşu**; efsanelerde güç, onur ve kudretin temsili görülse de (Zumrudî, 1385: 223) eserde iktidara tapanları, gücün doruğunda olanlara yamanmayı temsil eder. Bunlar mutasavvıflar için de geçerlidir. Zira tarihte tarikatını iktidarın hizmetine sunmuş nice mutasavvıflar ve sufîler olmuştur. **Bûtimar kuşu**; Arapça'da *malikü'l hüzn* ve *yemâm* denen efsanevi bir kuş türü olan bûtimar, ifrat derecesine varacak şekilde hayatı kendisine zorlaştıran zahit ve sâliklerin sembolü olarak kullanılmıştır. Gönül denizine bakıp duran, o denizden bir damla eksilmesin diye onu sadece seyretmeyi yeğlemiş, bu yüzden de arzu edilen makama kavuşamamış müritleri de temsil eder (Yıldırım, 2008: 183-184). **Baykuş**; yeri viraneler olup, efsanelerde uğursuzluğun mazharı olarak görülür (Zumrudî, 1385: 223). Eserde, uzlete çekilen, her daim karanlıklarda oturup, halktan kaçan sâlikleri temsil eder. **Serçe kuşu**; zayıflığın ve güçsüzlüğün simgesidir. *Hakk'a ermeye güç yetirilmez* diyenlerin kendini avuttuğu bir çaresizlik ifadesidir (Kedkenî, 1383: 169-180).

2.3. Mantıku'l-Tayr'daki yedi vadi ile yedi rakamı

Kuşlar dışında, eserde kuşların aşması gereken yedi vadi de temsilîdir. Yedi sayısına, pek çok inanışta olduğu gibi İslam'da da vurgu yapılmıştır. Örneğin Kur'an-ı Kerim'in pek çok süresinde geçtiği üzere; *yedi gece, yedi gündüz, yedi cehennem, yedi deniz, yedi gök, yedi başak, yedi çift, yedi kapı, yedi yol* vesaire vardır (Gülen, 2016: 519). Ayrıca İslam tasavvufunda da önemli bir yer edinen 7 sayısı kemale ermenin, bütünlüğün, birliğin sembolü olarak bilinir. Tasavvuf inancına göre, birliğe ulaşma yolunda, nefsin yedi mertebesi vardır; bu mertebeler sırasıyla; *nefs-i emmare, nefs-i levvame, nefs-i mülhime, nefs-i mutmainne, nefs-i raziye, nefs-i merdiye* ve *nefs-i kâmile*'dir ki her nefsin de bir âlemi, seyri, hâli, vâridi, mahalli, müşahedesi, ismi ve nuru vardır (Uludağ, 2012: 274). Yine bir başka tarife göre insan *yedi letaiften* müteşekkildir. Bunlar; *kalp, ruh, sır, hafi, ahfâ, nefs ve cesed'*tir. Eserde bu sayılar, kemalât yolunun, taleb/istek vadisinden başlayıp fenâ vadisine doğru yükselen kademelerini simgeler (Gülen, 2016: 519).

2.4. Genel hikâye içerisinde yer alan diğer hikayeler

Mantık'ul-Tayr'da, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız çerçeve hikâye içerisinde işlenmiş bir takım uzun hikâyelerde vardır. Bu uzun hikâyelerden en önemlisi kuşkusuz Şeyh-i San'an hikâyesidir. Said Nefisî'ye göre bu uzun hikâyenin kaynağı İmam Gazzâlî (ö. 1111)'ye nispet edilen *Tuhfetü'l-Mülûk* adlı eserdeki Abdürrezzak San'anî (ö. 827) adındaki bir şeyhe nispet edilen kısa ama benzer bir hikâyedir ancak Kedkenî bu iddiayı kabul etmemekte ve benzer hikâyelerin İslam coğrafyasındaki örneklerini kanıt olarak sunmaktadır (Kedkenî, 1383: 181-207). Attâr eserinde, Şeyh Sen'an hikâyesini de kendi şiirsel yorumuyla anlatmış ve ona farklı anlamlar katmıştır. Şöhreti, dini, imanı ve gururu aşk uğruna ayaklar altına almayı ifade eden bu hikâyede, domuz çobanlığından, zünnar bağlamaya, hırka yakıp puta tapınmaya varana kadar, bir Müslüman için en kötü işleri görmek, aşkın tesiri ve aşığın maşukuna feda ettikleriyle açıklanmıştır. Hikâyenin sonunda Şeyh'in âşık olduğu kızın İslam'ı seçmesi ise sadakatin ve doğruluğun etkisini mecazen resmetmesidir. Hikâye, kişinin ne olduğu değil ne olacağı ile ilgili ahlâkî bir mesaj da taşır. Kötülüğe düşene hakaretamiz bakılmamasını salık verir zira henüz hadise sona ermemiştir. Metafizik âlemden maddi aleme inen, ancak bu alemde birtakım bağlılıklara giriftar olan, her türlü kötülüğe bulaşan, her türlü günahı işleyen, kendi melekûti cevherini ve aslını unutarak maddi bağlılıklarla hem-hâl olan, lakin gaybî bir cezbe ile tekrar

özüne dönen, temiz bir ruhun hikayesidir (Kedkenî, 1383: 286-302). Bu uzun hikâye dışında eserde, mutasavvıflara, kâmil ve mürşitlere ait geçmiş menkıbeler yahut ibretlik hadiseler de anlatılır. Aynı zamanda Attâr'ın kendi zamanında yaşamış erenlerden veya vaizlerden de çeşitli münasebetlerle pek çok hikâye rivayet edilir. Bu hikâyelerin birçoğu Attâr'ın *Tezkiretül Evliya* adlı eserinde de yer almıştır. Söz konusu hikâyelerden bazıları da meczuplara ait hikâyelerdir. Okunduğu zaman kişinin yüzünde tatlı bir tebessüm uyandıran bu hikâyeler, Gölpınarlı'nın yerinde tespiti (2015: 369) ile Bektaşi fıkraları ile de benzerlik göstermektedir. Eserinde sade ve yalın bir anlatımı tercih eden Attâr, yukarıda sözü edilen temsili hikâyelerle esasında vahdet-i vücud anlayışını yani çokluktan birliğe giden felsefî inanışı konu edinmektedir. Tasavvufî bu konuyu işlerken de temsillere başvurup çerçeve hikâyeler içinde açık ve anlaşılır bir plana uygun, iç içe geçmiş, daha küçük hikâyeler anlatarak, konuyu sıradan biri için bile daha net ve anlaşılır kılmaktadır. Vahdet-i vücud anlayışının epistemolojisine girmeden, sadece şeriat, tarikat, hakikat ve yakîn derecelerini biraz daha açarak herkesin anlayacağı, basit anlatımlarla ve pey der pey hikâyelerle bu felsefeyî sunmaktadır. Bir çerçeve hikâye kurgusu içerisinde sunmuş olduğu bu felsefesinin en zayıf halkası ise eserin en güçlü olması gereken yerde kendini hissettirmektedir. Şöyle ki; otuz kuşun Simûrg'un dergâhına eriştiği yerde fenâ makamının felsefesi zayıf işlenmiştir. Şairin, kurgunun bu kısmındaki argümanları olabildiğince zayıftır, sanki bir tür kendini avutma, kendi kendine teselli veriyormuş gibi bir durum hissedilmektedir. Onca yolu katetmiş kuşların katlandıkları zahmet hiç görülmemektedir, çabaları küçümsenmektedir. Oysaki hüthüt, onları o yola çıkarmak için bayağı çile çekmiştir. Simûrg ile buluşma anı hikâyenin en zayıf halkasını oluşturur (Kedkenî, 1383: 422-424).

3. Attar'dan önce kuş hikayelerine yer vermiş üç eser

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Attâr'dan önce Mantık'ul-Tayr ya da benzeri isimlendirme ve çağrıştırmalarda bulunarak kuşların hikâyesini dinî, tasavvufî veya felsefî ilkeler ışığında işlemiş müellifler olmuştur. Araştırmacılara göre bu müelliflerin en önemlisi Ahmed Gazzâlî'dir. Gazzâlî'nin *Risaletü't-Tayr* adlı eseri ile Mantık'ul-Tayr'ın olay örgüsü neredeyse aynıdır. Ayrıca her iki eserin esin kaynağı da Süleyman kıssasıdır. Bu esinlenmeyi Gazzâlî eserinde şöyle dile getirir: "…de ki ahdini tazele ve kuşların ağına düş, onların yuvasında makam edin ve ruhun huzurunu arzula ta ki Süleyman-sıfat olup kuşların dilini öğrenesin. *"Bize kuşların dili öğretildi"* (Neml 27/16) deniliyorsa kuşların dilini ancak kuşlar bilir" (Mücahid, 1358: 79). Belirtmek

gerekir ki Ahmed Gazzâlî gibi marifet makamına erişme yolculuğunu sembolik bir dille betimlemiş inisiatik risâle sahibi müelliflerin eserleri Mantık'ul-Tayr'daki kuş hikâye ve sembolleriyle üslup açısından benzer olsa da bu benzerlikler esere direkt değil dolaylı etki etmiştir (Çakmakçı, 2012: 169). Kedkenî'ye göre (1383: 103) Attâr'dan iki yüz yıl önce kuşların diliyle benzer hikâyeler anlatmış ya da benzer rivayetlere yer vermiş bu müelliflerin en eskilerinden birisi Kerrâmiyye fırkasının önemli isimlerinden Ebû Hanife Abdülvahab b. Muhammed'tir. H. IV. yüzyılın ikinci yarsında yaşamış bir müfessir olan Ebû Hanife, *el-Fûsul* adlı eserinde kuşların dilinden ve ötüşlerindeki sırlardan haber vermiş aynı şekilde Kerrâmîlere yakın diğer bir isim olan Ebûbekr Atik b. Muhammed el-Hirevî el-Nişâburî-i Surabâdî'de bu hikayeleri ilk dönem Farsça tefsirlerden birisi kabul edilen *Surabâdî Tefsir'*in de işlemiştir. Eserinin belirli yerlerinde Mantıku'l-Tayr'da olduğu gibi temsili olarak kuşları konuşturan ya da kuş sembolleriyle tasavvufî mesajlar vermiş bir başka eser de Ebü'r-Recâ el-Çâçî[2] ya da Şâşî'nin *Revzâtü'l Farîkeyn* adlı eseridir. Mezkûr üç eser Attâr'ın doğup büyüdüğü, fikirsel olarak yetiştiği, ölene kadarda hayatını orada geçirdiği mezkûr Kerrâmîlerin merkezlerinden birisi olmuş Nişabûr ve Horasan'da kaleme alındığından, Attâr'ın bu eserlerdeki kuş hikâye ve yorumlarını görmemiş olması zayıf bir ihtimaldir.

3.1. Ebû Hanife Abdülvahab b. Muhammed'in *el-Fûsul* eserinde kuşlar

Ebû Hanife Abdülvehhâb b. Muhammed, Kerrâmiyye fırkasının kurucusu Ebû Abdullâh Muhammed b. Kerrâm (ö. 869)'nın müritlerinden olup Nişabûr merkezli Kerrâmî hangahlarında yetişmiş bir müfessirdir. Hayatı hakkında pek bilgi olmayan Ebû Hanife'nin H. IV. yüzyılın ikinci yarsı yahut H. V. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı tahmin edilmektedir. Kendisine ait yegâne eser *el-Fûsul* adlı tefsir eseridir. Nişabûr'da yazılmış bu eser, Kerrâmîlere ait en önemli eserlerin başında gelir zira eserde Kur'an tefsir ve yorumları olduğu kadar Kerrâmiyye'nin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın söz ve menkıbeleri de mevcuttur ve müellif birçok yerde *"Ebû Abdillah buyurdular ki"* diyerek Muhammed b. Kerrâm'dan söz ve kaviller nakletmiştir. Halen yazma eser olarak dört farklı kütüphanede (British Museum, Astan-ı Kuds, Tahran

[2] Özbekistan'ın başkenti Taşkent'in eski adıdır. Şâş diye de geçer. Geçmişte kemanları ile ünlü bir şehir olarak anılırdı ki klasik edebiyatta pek çok şairin divanında "*Çâç kemanı"* diye kavramlar kullanılmıştır. Örneğin Nizâmî-i Gencevî (ö. 1214-?-) İskendernâme'sinde bu kelimeyi aşağıdaki şekilde kullanmış şairlerdendir: *"Çâç ve Çin kemanları ile doludur keza ağır kıymetli kılıçlar da vardır"* bkz. Gencevî, 1383: 889.

Üniversitesi Merkez ve Meclis-i Şura-yi İslami) yazmaları bulunan eseri ilk olarak Şefîi Kedkenî tespit ederek tanıtmıştır. Kedkenî'ye göre (1385: 5-14) toplam dört nüshası mevcut bu yazmalarda bazı eksiklikler söz konusudur. Eser Kur'an-ı Kerim'in tasavvufî bir tefsiridir ve Arapça kaleme alınmıştır. Eserde kıyamet, cennet, cehhenemin mahiyeti ve ruyetullah gibi akidevî meseleler ile sekr ve sahv gibi tasavvufi konular işlenmiştir. Kedkenî'ye göre (1385: 9) el-Fûsul ile aşağıda bilgilerini paylaşacağımız Surâbadî Tefsiri'nin yazılması arasında altmış yıllık bir zaman dilimi söz konusudur ve bu eser Surâbadî'nin tefsirinde yararlandığı yazılı kaynakları arasında yer almıştır. Eser üzerine çalışmaları halen devam eden Kedkenî'ye göre (1383: 104) bu eserin belirli yerlerinde Süleyman Peygamber'in kuşlarla sohbetine değinilmiş, kuşların esrarlı dilinden söz edilmiştir. Özellikle *"(Süleyman) kuşları gözden geçirdi ve şöyle dedi: Hüdhüd'ü niçin göremiyorum? Yoksa kayıplara mı karıştı?"* (Neml 27/20) ayetinin tefsirinde kuşların esrarlı dilinden bahsedilmiştir. Aynı şekilde kuşların ötüşlerindeki hikmetten ve her bir kuşun öterken Allah'ı nasıl tespih ve zikir ettiğinden söz edilmiş ve aşağıdaki şekilde Hz. Ali'den bir de rivayet nakledilmiştir:

> Hz. Ali devrinde bir grup Musevî huzura gelerek kendisine bazı sorular yöneltirler. Hazret onların tüm sorduklarına cevap verir böylelikle onlar da İslam'ı kabul ederler. Musevîlerin Hz. Ali'ye sordukları soruların bazıları da kuşlarla ilgili sorulardır. Ona kumru, horoz, turaç ve güvercin gibi kuşların ne söylediklerini sorarlar. Hazret her birine ayrı ayrı cevap verir ve şöyle buyurur: Kumru der ki; "*en yüksek nazarda iken görüp de görülmeyen ne de yücedir. Allah'ım namazı inatla terk edene lânet et"* . Horoz der ki: *"O, doğurmamış ve doğurulmamış olan ve hiçbir şeyin kendisine denk olmadığı ne de yücedir. Allah'ım merhameti terk edene lânet et".* Turaç der ki: *"Bizi kesintisiz besleyen ne de yücedir! Allah'ım sen şarap içine lânet et…* (Kedkenî, 1383: 103- 104)

Kedkenî'nin belirttiğine göre nüshanın bu kısmından sonrası yıprandığı için okunamamıştır (Kedkenî, 1383: 104) ancak kuşların dili ve ötüşlerindeki sırlar hikmetli birer metafor olarak eserde işlenmiştir. Ayrıca Hz. Ali'ye dayandırılan rivayetin sahih olması halinde; kuşların ahlak ve hikmet esasınca belirli bir düşünceyi temsil ettikleri inanışı, İslam'ın doğduğu ilk yıllara kadar geriye gidiyor demektir ki bu da Attâr'ın, Mantık'ul-Tayr eserini kaleme alırken olay örgüsünü

ve kuş motiflerini bu inanç mirasından mülhem kullandığı anlamına gelir. Yine Kedkenî'nin yerinde bir tespitine göre söz konusu eserin Nişabûr'da kaleme alınmış olması, Attâr'ın bu eserden faydalanmış olma olasılığını artırır (Kedkenî, 1383: 104).

3.2. *Surâbadî Tefsiri*'nde kuşlar

Nişâbur Kerrâmîlerinden aynı zamanda Hanefi mezhebine intisab etmiş (Efe, 2013: 230) müfessirlerden olan Ebûbekir Atik b. Muhammed el-Hirevî el-Nişâburî el-Surâbadî veya Sûriyanî yahut Sûrâbânî'ye ait en eski Farsça Kur'an tefsirlerinden birisi olan *Tefsir-i Surâbadî* H. V. yüzyılda kaleme alınmış bir Kur'an tefsiridir ve bugüne dek farklı tarihlerde birkaç kez Tahran'da tâb olunmuştur (Muderris Sadikî, 1399: 31-32). Farsça kaleme alınmış olsa da eserde yoğunluklu olarak Arapça'da kullanılmıştır. Eserin en önemli özelliklerinden birisi mümtaz, sade bir Farsça nesir ile kaleme alınmış olması ve Kur'an kıssalarına genişçe yer vermesidir. Müelllif Kur'an kıssaları arasında ciddi bir insicam sağlamıştır ki bu da eserin edebi yönünü zenginleştirmiştir.

Müellif eserinde bazen soru-cevap tekniğini de kullanmıştır (Efe, 2013: 231). Müellifin bu teknikle ifade ettiği ayet ve sürelerden birisi de mezkûr Neml süresinde geçen Süleyman kıssası ve bu kıssadaki Süleyman'ın kuşlarla olan geniş diyaloğudur. Müellif mezkûr eserinde, Süleyman ve kuşların hikâyesi başlığıyla ayrı bir bölüm açmış ve tıpkı Attâr'ın Mantıku'l-Tayr'ın ilk bölümlerinde yaptığı gibi tüm kuşları birer ikişer tanıtmış, yaratılış ve ötüşlerindeki hikmetler üzerine yorum yapmıştır. Aşağıdaki örnek bölüm, Süleyman'ın kuşlarla olan diyaloğunu yansıtır:

> Kuşların dilini anlama özelliği Süleyman'a has bir özellikti. Rivayet olunur ki bir gün tahtında otururken kuşlar birer ikişer tahtının üzerine gölgelik yapacak şekilde hazır edilmiştiler. O esnada horoz ötmüştü. Süleyman ne diyor diye sormuştu etrafındakilere. Etrafındakiler; *"Allah ve resulü daha iyi bilir"* demiştiler. Süleyman cevap vermişti: Horoz diyor ki; *"Rahman, arş üzerine istiva etmiştir"* (Taha 20/5). Derken kumru ötmeye başlamıştı. Süleyman tekrar sormuştu: *"Ne diyor?" "Bilmiyoruz"* demiştiler. Bunun üzerine kendisi cevap vermişti: *"Kumru diyor ki; ölmek için doğanlar da yıkmak için gelenler*

> *de gidicidir"*.[3] Bu sefer de tavus ötmeye, bağırmaya başlamıştı. Süleyman ne dediğini yanındakilere sormadan cevaplamıştı: *"Tavus diyor ki; kınadıkça kınanacak, sorguladıkça yargılanacaksın"*[4] . Bu sefer de papağan bağırmıştı. Süleyman onu da cevaplamıştı; *"papağan diyor ki sessiz kalan selamette kalır"*. Tam o esnada hüthüt seslenmişti. Süleyman hüthütün; *"merhameti olmayana merhamet edilmez"* diye öttüğünü söylemişti. Derken şahin ötmüştü. Süleyman şahin için *"şahin; Allah'a tövbe edin ey günahkarlar diye bağırıyor"* demişti. Sonra güvercin ötmeye başlamıştı. Süleyman güvercinin; *"Yüce Rabbim her türlü noksan sıfatlardan münezzehtir"* diye öttüğünü söylemişti. Bu seferde saksağan ötmeye başlamıştı. Süleyman, saksağanın öterken; *"O'nun zatından başka her şey yok olacaktır"* (Kasas 28/88) diye öttüğünü söylemişti (Kedkenî, 1383: 104-105).

Kuşların ötüşlerindeki hikmetten nakiller paylaşan müellif eserinde ayrıca tefsir ettiği Kuran kıssalarından Miraç hadisesinde de Mantık'ul Tayr'ın olay döngüsüyle benzer betimlemelere yer vermiştir. Şöyle ki; müellifin eserdeki Cebrail ve Burak tasvirleri, Mantıku'l-Tayr'daki Simûrg tasvirlerine yakın bir betimlemeyle yapılmıştır. Mesela Cebrail'in Miraç gecesi sidretü'l müntehâya yaklaşmasıyla ilgili aşağıda kurduğu cümleler yine kuş örnekleriyle verilmiştir ki bunda, dört büyük melekten birisi olan Cebrail'i birçok semavi dinin kültürel kodlarında olduğu şekliyle kanatlı bir varlık olarak tahayyül etmenin de payı vardır:

> Geri döndüğümde Cebrail'i onun makamında, kızarmış küçücük bir serçe gibi gördüm. Ey Cebrail bu sen misin? Diye sordum. Dedi ki; Ya Resulullah! Burası heybet ve azamet makamıdır. Bu makama geldiğimde Cabbar olanın heybet ve ihtişamı karşısında tıpkı küçük kuş gibi kızarırım (Muderris Sadikî, 1399: 1920).

3.3. Ebü'r-Recâ el-Çâçî'nin *Ravzetü'l Ferikeyn*'inde kuşlar

[3] Çılgın lakabıyla ünlü Abbasi devri Arap şairlerinden Ebü'l Atâhiye (ö. 826)'ye ait bir kasidenin ilk mısrasıdır.
[4] Bir Arap atasözüdür.

Ravzetü'l Ferikeyn adlı eser, XI. yüzyıl muhaddislerinden aynı zamanda Hanefî fıkıh alimi ve Horasan tekke şeyhlerinden olan Emâlî Ebü'r-Recâ el-Mu'mil b. Mesrûr b. Ebî Sehl b. Me'mun el-Çâçî el-Hûmrikî (ö.1122)'ye ait bir eserdir. Hayatının büyük bir kısmını Buhara, Merv ve Belh'te geçirmiş olan müellif, hem Hanefî hem de Şafîi esaslara dair fıkıh ve ilmihal görüşlerine yer verdiğinden eserine farklı iki bahçe anlamına gelen *Ravzetü'l Ferikeyn* ismini vermeyi tercih etmiştir. Görüşlerini tasavvufî bir bakış açısı ve tasavvufî bilgilerle de destekleyen müellifin söz konusu bu isimlendirmeyle gönül ile zahir ehli arasındaki farkı çağrıştırmaya çalıştığı da görülmektedir (Habibî, 1359: 5-21). Eserde, namaz, oruç, zekât, kıble tayini, gusül, meyyit, teyemmüm, ezan, sahiv secdesi vb. fıkhî meseleler her biri ayrı bâbta verilmiş her bâb farklı fasıllarla genişletilmiş, her fasılda farklı hikâye ve meseller anlatılmıştır. Hanefî ve Şafîi mezheplerinin bakış ve fetvalarına göre izahat ve yorumları yapılan konularda, sufî ve zahitlerin istinbât ve çıkarımlarına da yer verilmiştir. Hem şeriat hem tarikat ehlinin istifade etmesini murad etmiş olan müellifin bu eseri, birçok açıdan Gazzâlî'nin *İhya-yı Ulûmid-din* ve Pir-i Herat Hâce Abdullah-ı Ensarî (ö. 1089)'nin *Tabakat-ı Sufiyye* adlı eseriyle benzer özelliklere sahiptir. Eserde Hz. Peygamberden hadislere yer verilmiş, dört halife ve sahabeden hikâye ve rivayetler nakledilmiştir. Arapça ve Farsça şiirleri de havi bu eserde en dikkat çeken özelliklerden birisi de müellifinin şathiyeleriyle ünlü mutasavvıflardan Pir-i Harâkanî (ö. 1033)'den nakil ve kavilleri yoğunluklu olarak kullanmış olmasıdır. Harâkanî dışında Hasan-ı Basrî (ö. 728) Ebû Hafs Haddâd (ö. 874) Ebû'l-Hasan Serî es-Sakatî (ö. 865) Nuh-i Ayyâr (ö. 1068) Ebûbekr eş-Şiblî (ö. 946), Ma'ruf-i Kerhî (ö. 816 -?-), Ebû Said Ebû'l-Hayr (ö. 1046), Şeyh Ebû Ali Siyah (ö. 1033) gibi ilk dönem tasavvuf büyüklerinden hikâyeler ve menkıbeler de paylaşılmıştır. Ayrıca Malik b. Dinâr (ö. 748-?-) gibi ilk dönem zahitlerden ve dahi Samanî (819-1005) sultanlarından hikâyelere de yer verilmiştir. Toplam 282 sayfa olup Farsça kaleme alınmış olan eser ilk olarak 1980 yılında Abdülhay Habibî tarafından edisyon kritiği yapılarak geniş bir mukaddime ile Tahran'da yayınlanmıştır.

Fıkıh ve tasavvuf sentezli bu eserin "korku namazı" bölümünde kuşlardan ve bu kuşların tinsel yolculuklarından söz eden bir bölüm vardır. Aşağıda tercümesini vereceğimiz bu bölüm, Attâr'ın Mantıku'l-Tayr mesnevisindeki kuşların hikâyesi ile olay örgüsü açısından hemen hemen aynıdır. Bu hikâye Attâr'ın tasavvuftaki *fenâfillah* düşüncesine de en yakın hikâyedir. Ayrıca Kedkenî'nin yerinde tespitine (1383: 125) göre bu hikâye, Ahmed Gazzâlî'nin *Risaletü't-Tayr* adlı eserinden önce kaleme alınmıştır. Binaenaleyh Gazzâlî'nin söz konusu eseri İran'ın batısında

yer alan Hamedan'da kaleme alınmışken el-Çâçî'nin eseri Nişabûr'u da içine alan Horasan yani doğu İran'da kaleme alındığından Attâr'ın el-Çâçî'nin eserindeki bu kuş hikâyesini görmemiş olması zayıf bir ihtimaldir. Mezkûr bölümde el-Çâçî, Ebûbekr eş-Şiblî'den nefsin terbiye edilmesi hususunda söz ve kaviller paylaştıktan sonra anlatımlarının teyidi için aşağıdaki kuş hikâyesini bir sembol olarak şöyle rivayet etmiştir ki olay örgüsü Attâr'ın Mantıku'l-Tayr hikâyesine son derece benzemektedir:

> Sıcak bölge kuşları ile soğuk bölge kuşları toplanmışlardı. Bu topluluk suda ve karada yaşayan diğer kuşları da çağırmışlardı. Hepsi birden; beraberce bir şeyler yapmalı, bir şeyler düşünmeliyiz, yaşayan her topluluğun, her canlı türünün bir sultanı ve bir padişahı var, bizim de bir padişahımız olmalı demiştiler. Daha sonra; kuşlardan padişahlığa en layık olan hangisi diye sormuştular. Kuşkusuz kuşlardan padişahlığa en layık olanı, en büyük olanıdır, yani Simûrg'tur demiştiler. Karar almış; haydi öyleyse hazırlanın Simûrg'a doğru yola koyuluyoruz, onu kendi durumumuzdan haberdâr etmeye gidiyoruz, demiştiler.
>
> Hepsi birden kanatlanmıştı. Soğuk bölge kuşları, sıcak bölgelere vardıklarında hararet ve sıcaklığa dayanamamıştılar. Hepsinin tüyleri dökülmüş ve sıcakta öylece kalakalmış, can vermiştiler. Sıcak bölge kuşları ise soğuk bölgelere geldiklerinde soğuğa dayanamamış onlarda diğerleri gibi sonunda can vermiştiler. Keza karada yaşayan kuşlar da sulak badireleri atlatamamıştılar. Suya düşüp boğulmuştular. Suda yaşayan kuşlar ise karada aciz kalmış, oldukları yerden öteye gidememiştiler. Hiçbirisi arz-ı hâl etmek için Simûrg'a kavuşamamıştı.
>
> İşte Simûrg'un hikâyesi, hadisesi budur. Onu talep edenlerin hepsi yolda kalmış ona varamamıştı. Hiçbiri maksadına ulaşamamıştı. Dil ile *"Lâ ilâhe illallâhu / Allah'tan başka ilah yoktur"* demek kolaydır, ama kendini (nefsini ve benliğini) yol üzerinden alıp kaldırmak ise zordur. Sen kendini ve nefsini gördüğün ve kendine bir şeyleri yakıştırdığın sürece *"vahdehu lâ şerike lehu / O tektir ve ortağı yoktur"* demen mecazî olmaktan öteye geçmez. Nefsi

terbiye etmenin otağına girmek ve orada yürümek büyük bir iştir (Habibî, 1359: 222-223).

Bu anlatıda kuşlar tıpkı Mantıku'l-Tayr'da olduğu gibi nefis terbiyesinin sonunda kendilerini bekleyen fenâ makamına ulaşacak sürreal bir yolculuğa çıkmış ancak yoldaki badireleri atlatamamışlardır. Simûrg'a ulaşamadan yok olan kuşların bu gayreti, fenâ makamına ulaşamadan ölseler de eserde taltif edilmiştir.

4. Sonuç

Attâr ve Mantıku'l-Tayr üzerine çalışmaları olan araştırmacılar Attâr'ın özellikle Ahmed Gazzâlî'nin *Risaletü't-Tayr* adlı eserinden etkilenerek kendi eserindeki olay örgüsünü bu risaleye göre kaleme aldığını ifade etmişlerdir. Ancak bu çalışmada da görüldüğü üzere Ahmed Gazzâlî'den çok önce kuşların mantığına, ötüşlerindeki hikmete ve mutlak hakikati temsil eden Simûrg'a doğru giden sürreal yolculuklarına değinmiş eser ve tekstler de vardır. Bu eserlerden birisi Ebû Hanife Abdülvahab b. Muhammed'in *el-Fûsul*, diğeri Surabâdî'nin *Tefsiri* üçüncüsü ve en önemlisi de Ebü'r-Recâ el-Çâçî'nin *Revzâtü'l Farîkeyn* adlı eserleri ve bu eserlerde yer alan kuş hikâye ve kuşlarla ilgili rivayetleridir. Söz konusu bu üç eser, Attâr'dan çok önce onun yaşadığı Nişabûr ya da dolaylarında kaleme alındığından Attâr'ın bu eserleri görmüş ve kendi eseri olan Mantık'ul-Tayr'ın konusal alıntısı için bu rivayet ve anlatılardan esinlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir ki bu durum Mantıku'l-Tayr özelinde metinlerarasılığı göstermesi açısından oldukça önemlidir. Yukarıda incelenen üç eserde de görüldüğü üzere Attâr'dan önce, kuşların hikâyesini tasavvufi veya dinî ilkeler ışığında işlemiş bu eserler, Mantık'ul-Tayr'ın çerçeve hikâyesinin konusu ile üslup ve içerik olarak benzerlikler göstermektedir. İslam coğrafyasında kuşların hikâyelerine yer vermiş bu eserlerin menşei ise kuşkusuz kutsal kitaplardır yahut burada mitsel inanışlara kadar uzanan çok kadim bir hafıza söz konusudur. Attâr'ın başta kutsal kitaplar olmak üzere sözü edilen eserlerden esinlenerek kuş sembolleri üzerinden kendi dinî ve tasavvufî düşüncesini işlemiş olması eserindeki kendine has oluşturduğu algoritmanın hayal gücünden, kurgu ve yaratıcılığından bir şey eksik etmemiştir. Zira yukarıda gösterilen benzerliklerin, Mantık'ul-Tayr gibi kendine has üslubuyla ayrıcalıklı bir konuma sahip bir esere, direkt etkisinden ziyade ancak dolaylı etkisinden söz edilebilir.

Kaynakça

Ateş, S. (Tarihsiz) *Kuran-ı kerim ve yüce meali,* Yeni Ufuklar Neşriyat.

Attâr, F. *(1358) Muhtarnâme, rubaiyat-ı attâr,* (Şefiî Kedkenî, ed.) İntişarat-ı Tus.

Attâr, F. (1375) *Tezkiretü'l evliya*, (Abdülvahap Kazvinî, ed.) İntişarat-ı Menuçehri.

Attâr, F. (1380) *Pendnâme*, (Silvestre de Sacy, ed.- Abdülmuhammed Nurbahşan, çev.) İntişarat-ı Esatir.

Attâr, F. (2015) *Mantık'ul-tayr*, (Abdülbaki Gölpınarlı, çev.) T.İ.B. Kültür Yayınları.

Avfî, M. (1335) *Lubâbü'l elbâb*, (Said Nefisî ed.) İbn-i Sina.

Camî, M. A. (2014) *Nefahatü'l üns min hadarât'il kuds, evliya menkıbeleri*, (Abdülkadir Akçiçek, sad.) Huzur.

Çakmakçı, H. (2012) İslam ortaçağına damgasını vuran kuş risaleleri, *Vakıflar Dergisi, 38,* 165-172.

Devletşah, E. (2011) *Şair tezkireleri*, (Necati Lugal, çev.) Pinhan.

Efe, S. (2013) Kuran'ın farsça tercümesi ve ilk farsça tefsirler, *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 37. 221-237.

Füruzanfer, B. (1353) *Şerh-i ahvâl ve nakd û tahlil-i âsar-ı attâr,* İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Millî.

Gencevî, N. (1383) *Külliyat-ı hamse-i hekim nizâmî-i gencevî,* (Vahid Destgirdî ed.) Neşr-i Tul'u.

Gülen, F. N. (2016) Feridüddin attâr'ın mantıku't-tayr mesnevisinde metinlerarasılık, *International Journal of Social Science, 49,* 515-531.

Habibî, A. (1359) *Revzatü'l Farikeyn*, İntişarât-ı Danişgâh-ı Tehran.

Kedkenî, Ş. (1383) *Attâr-ı nişâburî mantıku'l-tayr,* İntişarat-ı Sûhen.

Kedkenî, Ş. (1385) Suhenân-ı nû-yafte-i diğer ez muhammed b. kerram, *Mutalaât-ı İrfanî, 3,* 5-14.

Kuşeyrî, A. (2013) *Tasavvuf ilmine dair kuşeyrî risalesi,* Harf Yayınevi.

Kutlu, S. (2002) Kerrâmiyye, *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 25,* 294-296. https://islamansiklopedisi.org.tr/kerramiyye

Kynsh, A. (2021) *Sûfîlerin tarihine farklı bir bakış denemesi*, (Ömer Saruhanlıoğlı, çev.), Nefes.

Mücahid, A. (1358) *Mecmû' âsar-ı farisî ahmed gazzâlî,* İntişarât-ı Danişgâh-ı Tehran.

Müderris Sadikî, C. (1399) *Tefsir-i atik-i nişabûrî (kıssehâ),* Neşr-i Merkez.

Nefisî, S. (1320) *Costecû der ahvâl ve âsar-ı feridüddin-i attâr-ı nişabûrî,* İntişarat-ı İkbal.

Nefisî, Said. (1385) *Ser çeşme-yi tasavvuf der iran*, (Abdülkerim Ceziredâr, haz.), İntişarat-ı Esatir.

Örs, D. (1997) *İbni sina, sühreverdi, gazzali, razi, islam felsefesi'nde sembolik hikâyeler,* İnsan Yayınları.

Purcevâdî, N. (1998) *Can esintisi, islam'da şiir metafiziği,* (H. Kırlangıç, çev.), İnsan.

Purnamdaryan, T. (1386) *Didar ba simorg, ş'ir û irfan ve endişehâ-yi attâr*, Peşuhişha-yi ulum-i insani ve mutalaat-ı ferhengî.

Ritter. H. (1993), Attâr, *İslâm Ansiklopedisi,* 7-12.

Sevgi, H. Ahmed (2003) Mantıku't-tayr, *Diyanet İslam Ansiklopedisi, 28,* 29-30.

Sühreverdî, Ş. (2006) *Cebrail'in Kanat Sesi*, (Sedat Baran çev.). Sufi Kitap.

Şahinoğlu, N. (1991) Ferîdüddin attâr, *Diyanet İslam Ansiklopedisi 4*, 95-98.

Uludağ, S. (2012) *Tasavvuf terimleri sözlüğü*, Kabalcı.

Yıldırım N. (2008) *Fars mitolojisi sözlüğü*, Kabalcı.

Zerrinkûb, A. (1385) *Erziş-i miras-ı sufîye*, Emir Kebir.

Zumrudî, H. (1382) *Nakd-ı tatbiki-yi edyân ve esâtir der şahname-yi firdevsî, hamse-i nizamî ve mantıku'l-tayr,* İntişarat-ı Züvvar.